

Bencsik Péter

POLITIKAI CÉLÚ HELYSÉGNÉV-VÁLTOZÁSOK KÖZTES- EURÓPÁBAN A XX. SZÁZADBAN

1. Helységnévadás és hivatalos helységnévadás

A földrajzi nevek elnevezése mindig az elnevezendő objektum valamely konkrét tulajdonságára utal, legalábbis az elnevezés pillanatában. A földrajzi nevek eszerint lehetnek *természeti nevek* (méret, forma, fekvés, éghajlat, talaj, növényzet, állatvilág lehet az elnevezés alapja); *műveltségi nevek* (emberi tevékenység által kialakított felszíni formára, esetleg épületre való utalás); illetve *eseménynevek* (a tájtól függetlenül, egy cselekményre, törtézésre utalással) (LŐRINCZE L. 1947). Ezek a névadási motívumok természetesen keveredhetnek is egymással, többtagú neveket hozva létre. A műveltségi nevek egy altípusát képezik a személynevekből, esetleg népnevekből származó földrajzi nevek.

Eddig a nevek spontán keletkezésének típusait tekintetem át röviden. De vajon mióta keletkeznek a helységnevek hivatalosan? Hazánkban 1898-ig csak *rendszeretlen* hivatalos helységnévadásról beszélhetünk (MEZŐ A., 1982). Egyes helységeknek számos neve volt, több helységnek pedig ugyanaz volt a neve, ami a XIX. sz. végén már gondokat okozott a vasúti és a postai forgalomban. Ez tette szükségessé a nevek egységessé és a névadás hivatalossá tételét, amire az 1898.:IV. törvénycikkben került sor. Egy településnek csak egy hivatalos neve lehetett. Ezzel együtt tették kötelezővé az egy név – egy település elvet. A legtöbb köztes-európai állam ennél is később, a két világháború között alakította át a helységneveit: Csehszlovákiában előbb 1927-ben, majd 1948-ban; Bulgáriában 1934-ben, Németországban 1938-ban történt a legtöbb változás. A helységnevek ekkor hirtelen nagy jelentőségűvé váltak, politikai legitimáló szerepet kaptak.

2. Településnevek megváltozásának okai

A településnevek a többi földrajzi névhez hasonlóan tehát sokáig szabályozatlanul alakultak. Ebben a korszakban megváltozásuknak három fő oka van. Az első ok a *névadó motívum eltűnése*, emiatt elsősorban a műveltségi nevek változnak gyorsan. Másodsorban, megváltozhat a tájon élő ember, a terület *birtokosa*, ami szintén módosíthatja a települések nevét. A birtokosváltás egy altípusa a lakosság, illetve impériumváltás; ez is a nevek megváltozásához vezethet. Az új lakosság gyakran magával hozza régi neveit.

A hivatalosnév-szabályozás előtti névváltozások harmadik típusát a *táj és az ember viszonyának módosulása* okozza (LŐRINCZE L., 1947). Ebbe a csoportba sorolhatóak még a *népetimológiás helységnév-változások* is, amikor egy név jelentése elhomályosul és az "értelmetlen" szó hangalakjában hasonló, de más jelentésű szóvá alakul. Ennek legszebb példája a Sarskoe Selo > Carskoe Selo változás, amelyet később fejtek ki részletesen.

A nevek *hivatalos* megváltozásának típusai részben hasonlóak. Területi változások révén általában más lesz a hivatalos nyelv, ami új földrajzi nevekhez is vezet. Ha az új birtokosnak már vannak használatos nevei a meghódított területen, akkor azokat teszi hivatalossá. Ha nincsenek, akkor is arra törekszik, hogy saját neveket alkosson. Ennek módszere lehet a korábbi nevek *lefordítása*, vagy a név *etimologizálása*, esetleg a névadás *teljesen új motívumra* (pl. személynévadásra) is épülhet. Ezeket tartom politikai okú helységnévadásnak. Szintén a hivatalos névváltozáshoz sorolható a települések egyesítése, szétválása, átszervezése miatti változás. Előadásomban a politikai okú változásokról szeretnék szólni.

3. Politikai okból történő átnevezések

A helységnevek fontossága minden kétséget kizáróan egész Köztes-Európa területén tehát csak a XIX.század második felében, illetve a századfordulón nőtt meg. Ekkor a helységnév politikai legitimációvá is válik, "igazolja" az illető nemzet őshonosságát az adott területen (BENCSIK P., 1997). Erre már az önkényuralom korában is voltak szórványos kísérletek a Habsburg adminisztráció részéről is: minden nagyobb helység hivatalos német nevet kapott, ha addig nem volt német elnevezése. Ez az állami, tehát a szó klasszikus értelmében *hivatalos* névadás egyik korai példája Magyarországon. Ahol lehetett, lefordították a magyar nevet. Így keletkezett néhány komikus név is: Türkischer Heiliger Nikolaus (Törökszentmiklós), vagy éppen Wütender Armenier (Böszörmény, amit a fordító "bösz örmény"-ként értelmezett) (KÁLMÁN B., 1989).

A politikai legitimáció legtipikusabb példája földrajzi névadás terén Románia, amely ókori településneveket emelt be a maiak közé: *Drobeta*-Turnu Severin, *Cluj-Napoca*. Sok nép véli úgy, hogy akié a név, azé a terület birtoklási joga is. Az ókori nevek használata (*Drobeta*, *Napoca*) a dákoromán kontinuitást próbálja bizonyítani, bár kevés meggyőző erővel. Mégis, e legitimáló funkció miatt váltak olyan fontossá a földrajzi, elsősorban a helységnevek.

Alig titkoltan ez volt a mellékes célja a magyar nevek egységesítésének is 1898-1918 közt, amikor sok falu nevét elmagyarosították. A tiszta nemzetiségi falvak közül soknak nem volt (középkorra visszamenő) magyar neve. Ennek oka a török hódoltság alatti pusztulásban kereshető. Igen sok település nyomtalanul tűnt el és az elnéptelenedett területeket többnyire nem magyar népesség foglalta el; az új településeknek is ők adtak nevet. A hivatalos nevek hiányában többféle változat alakult ki, köztük a román, szlovák falvak nevének fonetikus magyar átírása is. Pl. Telgárt szlovák falu magyar neve szintén Telgárt volt, de ezt magyarosították Garamfőre, ugyanígy Polomkát Garamszécsre, stb.

Ugyanez játszódott le fordított előjellel Trianon után. Sok település magyar (vagy német) nevét egyszerűen fonetikusán átírták szerbre, románra, stb. Ezek jó részét később felváltotta egy újabb név, melyben már nem volt felismerhető a magyar névalak. A legszemléletesebb példa erre talán Dicsőszenmárton, melynek kezdeti román neve Diciosânmartin [ejtsd kb. *dicsoszünmartin*] volt, melyet később módosítottak Târnaveni-re. Szokatlanul későn, 1948 és 1950 közt változtatták meg mintegy 500 község nevét Dél-Szlovákiában (KÁLMÁN B., 1989). Az új nevek egyáltalán nem hasonlítanak a régiekre: Pataš neve Pastúchy (magyar neve Csilizpatas), Tekovské Šarluchy új neve Tekovské Luzany (Nagysalló) lett, stb. A régi szlovák nevek többsége hangalakjában nagyon hasonlított a magyar nevekhez, amit ezzel a tömeges névváltoztatással eltüntettek.

A térség szinte valamennyi részéből lehet azonban példákat hozni. Különösen jellemzőek ezek az átmeneti nevek ott, ahol egy régió úgy kerül egy másik államhoz, hogy azzal azt megelőzően nem volt szerves, szoros kapcsolata. Ebből adódóan nem voltak meg a saját helységnevei sem. A kaliningradi körzet szinte összes orosz településneve a német alak átplántálása volt az 1945 utáni években. Az oroszok ideiglenesen a korábbi orosz térképeken cirillel írt német neveket használták, majd később ezeket megváltoztatták. Maga Kaliningrad is kezdetben Königsberg / Кёнигсберг volt oroszul. De létezett Gejligenbejl / Гейлигенбейл (német Heiligenbeil, mai neve Mamanovo); Prejsiš Čjlau / Прейсш Эйлау (Preussisch Eylau, 1946-tól Bagrationovsk); Fišgauzen / Фишгаузен (Fischhausen, ma Primorsk), hogy csak a legjobb példákat említsem. Az ideiglenes neveket felváltó újabbak közt szép számmal találunk személyneveket is. A személynévadás a politikai indítékú névadás egyik módszere, amiről azonban elterjedtsége miatt külön szeretnék beszélni.

Ez a jelenség figyelhető meg görög-Macedónia helységneveinél is. A török neveket csak rendkívül kitekert módon lehetett göröggre átírni, a görögtől idegen cs, dzs, ö hangokkal nehezen tudtak mit kezdeni. Így születtek a következő torz nevek: Karadza-Kioj /

Καρατζα-Κιοι (török Karacaköy, mai neve Perni); Gjumuldzina / Γκιουμουλτζινα (Gümülcine, ma Komotini); Tsataldza / Τσαταλτζα (Çatalca, ma Choristi) vagy éppen Dedeagats / Δεδεαγατς (Dedeagaç, ma Alexandrupoli).

Ugyanez megfigyelhető bolgár—török viszonylatban is, pl. a Saranbey török nevet a bolgárok Saranbej / Саранбей, majd Saran'ovo / Сараньово néven írták és később kapja a Septemvri nevet; a mai Tervel régi neve Kurtbunar / Куртбунар (románul 1913—1940 közt Curt-Bunar) volt, ami szintén a török névből (Kurt-Bunar) adódott. A legtöbb régi (sőt: mai, pl. Kárdžali, Derek'oj) bolgár néven látható, hogy a török neveknek az átírása. A szlávósító változások 90%-a 1934-ben történt, ami állami akciót sejtet és politikai szándéka nyilvánvaló.

Némileg más jellegű, de mégis hasonló jelenséget láthatunk a XIX., illetve XX. sz.-i német nevek különbségeit vizsgálva. Itt is a németes hangzás vagy éppen csak a németesebb írásos forma érdekében sok mai cseh, lengyel, ukrán város egykori német nevét a 30-as években a nácik revidéálják, elnémetesítve az addig szlávosan csengő településneveket. Nem arról van szó, hogy párhuzamosan egymás mellett létező két régi név közül választanak új nevet, hanem ezek állami névadással, újonnan keletkezett formák. Kelet-Poroszországban és Sziléziában több száz település neve változott meg 1930—1940 között (PREUSS, W., 1940). Itt tehát régóta használt nevek átalakításáról van szó tömeges méretekben, ami arra utal, hogy a nevek jelentősége valóban nagyon megnőtt. A legszebb példák: Inowroclaw > Hohensalza (lengyel Inowrocław); Gdingen > Gotenhafen (lengyel Gdynia); Rzeszow > Reichshof (lengyel Rzeszów), Pillkallen > Schloßberg (lengyel Pilkaly, orosz Pilkallen, ma: Dobrovolsk).

A névalakok anyanyelvhez való formálódása természetes folyamat, éppen ezért változtak meg a helységnevek egy nyelven belül is. Az emberek nem szerették úgy nevezni településeiket, hogy az idegenül hangozzon számukra. Ezért, ha tartósan élt valamely (nagyobb létszámú) etnikai csoport egy idegen nyelvű városban, hamarosan kialakították saját elnevezésüket. Ez lehetett a város nevének egyszerű lefordítása saját nyelvükre, másrészt pedig hangalakjában hasonló, de teljesen más jelentésű szó is.

A XX. században a nevek fontossága megnőtt, ezért a névváltozások felügyelete is az állam irányítása alá került. Azonban e modern kori átnevezések esetében is fennmaradt a névváltozások már említett két módszere, természetesen most már nem spontán módon, hanem tudatosan. Szatmárnémeti román neve eredetileg Satmar volt, amit utólag, államilag tettek értelmessé: Satu Mare (magyarul "nagy falu"). Hangalakja közel áll a magyar Szatmárhoz, de most már románul is van jelentése (KÁLMÁN B., 1989). Hasonló módon németesítették az említett lengyel Rzeszów nevét 1939-es elfoglalása után Reichshof-ra ("birodalmi udvar"). Máshol egyszerű fordítást alkalmaznak, pl. Altstett régi német nevét (Deutsch###Neukirch) 1945-ben lengyelre fordítják, a "német" jelző elhagyásával Nowa Cerekwiára. Az oroszországi Puškin városa egyszerre jó példa a népetimológiás és az állami, hivatalos névváltozásra. Eredetileg egy finn lakosságú falu volt Saarenkylä ("szigetfalu") néven. A Nagy Péter alatt orosz kézre került település első orosz neve Sarskoe Selo volt, ami a finn név hangalakjának oroszosítása, illetve részben lefordítása volt (kylä és selo egyaránt falut jelent). Mivel itt cári rezidencia is létesült, hamarosan úgy kezdték emlegetni, mint Carskoe Selo (cári falu). Ez a változás a népetimológiák körébe tartozik, nem volt tehát tudatos, hivatalos. A szovjethatalom éveiben a cásra utaló nevet felszámolták, immár tudatos, állami névadással. Az új név Detskoe Selo (gyermekfalu) lett, amit 1937-ben szintén hivatalosan Puškin-ra kereszteltek át (KÁLMÁN B., 1967).

Az orosz átnevezések zömükben mégis más jellegűek. A szovjet gyakorlat élesen elválasztotta azokat a népeket, melyek egészükben a Szovjetunióhoz tartoztak és azokat, amelyek csak részben. Előbbiek, pl. a balti népek, használhatták saját neveiket, vagy annak cirill átírásait. Utóbbiak viszont, akik közé a románok és a finnek tartoznak, új neveket voltak kénytelenek használni. Az oroszok fiktív nyelveket és népeket kreáltak ezeken a területeken, a

moldáv és karéliei etnikumokat. Erre azért volt szükség, mert a Szovjetunió szomszédságában az illető népeknek anyanemzete élt. Ezzel a lépéssel "önállósították" és "szovjetizálták" őket, azt az illúziót keltve, hogy a moldovánoknak semmi köze a románokhoz. Így jöttek létre a moldovai cirill betűs, de az oroszról különböző földrajzi nevek és a hasonló karélieiak.

A kommunista átnevezések természetesen szintén a politikai (ez esetben: ideológiai) átnevezések közé tartoznak. Ezek közé sorolhatóak a vörös (Krasnodon, Krasnodar, Krasnohrad, Krasnokokšajsk, Červonohrad, stb.), vöröshadsereg (Krasnogvardejsk, Krasnoarmijs'k, Červonoarmijs'k), szovjet (Sovetsk), május 1. (Pervomajs'k), stb. elnevezések, melyek egy része még ma sem kapta vissza eredeti nevét. Ezek a Szovjetunióban igen gyakori nevek, ezen kívül a bolgár Pärvomaj említhető. Ide sorolhatjuk azonban a vallásellenes átnevezéseket, amikor a települések nevéből a "szent" szócskák kimaradnak. Szlovákiában találjuk erre a legjobb példákat: így lett Turčiansky Svätý Martin-ból Martin (magyar neve Turócszentmárton), Liptovský Svätý Mikuláš-ból Liptovský Mikuláš (magyar neve Liptószentmiklós), hogy csak a legismertebbeket említsem.

A személynévadások szintén jelentős számban fordulnak elő a politikai célú helységnévváltozások között (BENCSIK P., 1997), de a személynévadások nem tekinthetők minden esetben politikai célúnak. A politikai célú személynévadásokról a következő konferencián szeretnék külön szólni.

Irodalomjegyzék

- BENCSIK P. (1997): Helységnévváltozások Köztes-Európában 1763-1995. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997.
- KÁLMÁN B. (1967): A nevek világa. Gondolat, Budapest, 1967
- KÁLMÁN B. (1989): A nevek világa. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989
- LŐRINCZE L. (1947): Földrajzi neveink élete. Néptudományi Intézet, Budapest, 1947.
- MEZŐ A. (1982): A magyar hivatalos helységnévadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982
- PREUSS, W. (1940) (szerk.): Velhagen und Klasings Grosser Volksatlas. Velhagen und Klasing, Bielefeld, Leipzig, 1940.
- Az 1898.: IV. tc. A község- és egyéb helynevekről. Magyar Törvénytár. 1898. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1899